ASPI | Afarand Scholarly Publishing Institute; Turkey
ISSN: 2538-4384; Geographical Researches. 2023;38(1):65-72. 10.58209/geores.38.1.65

The Drivers of the Oil Economy Affecting the Spatial Developments of Mahshahr Port, Iran

ARTICLE INFO

Article Type
Original Research

Authors
Ghasempour A.[1] *MA,*
Arbabi Sabzevari A.[1]* *PhD,*
Ebadati N.[2] *PhD,*
Adibi Sadinezhad F.[1] *PhD,*
Rostampisheh M.[3] *PhD*

How to cite this article
Ghasempour A, Arbabi Sabzevari A, Ebadati N, Adibi Sadinezhad F, Rostampisheh M. The Drivers of the Oil Economy Affecting the Spatial Developments of Mahshahr Port, Iran. Geographical Researches. 2023 ;38(1): 65-72.

[1]Department of Geography and Urban Planning, Islamshahr Branch, Islamic Azad University, Islamshahr, Iran
[2]Department of Geology, Islamshahr Branch, Islamic Azad University, Islamshahr, Iran
[3]Department of Architecture, Islamshahr Branch, Islamic Azad University, Islamshahr, Iran

***Correspondence**
Address: Department of Geography and Urban Planning, Islamshahr Branch, Islamic Azad university, Islamshahr, Iran. Postal Code: 3314767653
Phone: +98 (21) 56358105-7
Fax: -
azadeharbabi@gmail.com

Article History
Received: December 26, 2022
Accepted: March 12, 2023
ePublished: April 5, 2023

ABSTRACT

Aims In order to have a correct understanding of the oil economy factors affecting the spatial developments of Mahshahr port, it is necessary to know the key driving forces affecting it. This article was done with the aim of studying the drivers of the oil economy affecting the spatial developments of Mahshahr port.

Methodology This descriptive-analytical study was carried out based on the new methods of explanatory future research in 2021 in Mahshahr port, Iran. The drivers under study were extracted using the method of documentary studies and evaluated and measured using the opinions of 20 experts based on the Delphi method. In data processing, structural interaction analysis method was used in MICMAC software.

Findings The increase in population growth due to immigration, the existence of incompatible urban uses (railways and oil depots), the increase in open space and urban fragmentation, the inefficiency of construction plans, programs and policies, the dominance of private means of transportation, population growth, the inefficient use of urban land, the increase Rural-urban migrations, political division and lack of integration in the decision-making and decision-making system and differentiation of land uses were the key drivers of the oil economy influencing the spatial developments of Mahshahr port.

Conclusion The dispersion pattern of the drivers of the oil economy affecting the spatial developments of Mahshahr port shows the state of an unstable system.

Keywords Structural Analysis; Oil Economy; Extractive Cities; Spatial Developments; Mahshahr Port

CITATION LINKS

[Aghaei P, et al; 2020] Production ...; [Bertolini M, et al; 2006] Application ...; [Besharatifar S, et al; 2017] The study ...; [Farzi S, Azkia M; 2016] Sociological ... [Ghadami M, et al; 2011] Strategy ...; [Heidari MT, et al; 2021] Explaining ...; [Hejazi N, et al; 2015] Impacts of ... [Hosseini A, et al; 2019] Analysis of ...; [Imani Shamlou J, et al; 2018] Role of oil-based ...; [Imani Shamlou J, et al; 2016] Urban speculation ...; [Iran Statistics Center; 2015] The results ...; [Jafari Pabandi MH, et al; 2022] Structural-functional ...; [Khazli Viznani S, et al; 2021] Structural ...; [Kheiroldin R, et al; 2013] Analyzing ...; [Mokhtari Malekabadi R, et al; 2021] Assessing ...; [Nejad Ebrahimi A, et al; 2018] Investigating ...; [Pilvar M, et al; 2013] Relationship ...; [Raees Ghanavati K, et al; 2022] Explaining ...; [Sadeghi M, et al; 2015] What is the ...; [Sarvari H; 2019] Prioritizing ...; [Shieh E, et al; 2017] Theoretical ... [Sadeghzadeh M; 2002] Investigating ... [Mombeni I, Kalantari A; 2020] Experience ... [Tan J, et al; 2016] The urban ... [Yusefi S, et al; 2020] Spatial analysis ...

Copyright© 2023, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

پیشران‌های اقتصاد نفتی تاثیرگذار بر تحولات فضایی بندر ماهشهر

آرش قاسم‌پور MA
گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران
آزاده اربابی سبزواری* PhD
گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران
ناصر عبادتی PhD
گروه زمین‌شناسی، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران
فاطمه ادیبی سعدی‌نژاد PhD
گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران
مریم رستم‌پیشه PhD
گروه معماری، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران

چکیده

اهداف: برای داشتن درك درست از عوامل اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر، شناخت پیشران‌های کلیدی موثر بر آن ضروری است. این مقاله با هدف خوانش پیشران‌های اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر انجام شد.

روش‌شناسی: این مطالعه توصیفی-تحلیلی براساس روش‌های جدید آینده‌پژوهی تبیینی در سال ۱۴۰۰ در بندر ماهشهر به انجام رسید. پیشران‌های مورد مطالعه با استفاده از روش مطالعات اسنادی استخراج و با استفاده از نظرات ۲۰ کارشناس بر پایه روش دلفی مورد ارزیابی و سنجش قرار گرفت. در پردازش اطلاعات از روش تحلیل اثرات متقابل ساختاری در نرم‌افزار MICMAC استفاده شد.

یافته‌ها: افزایش رشد جمعیت ناشی از مهاجرپذیری، وجود کاربری‌های ناسازگار درون‌شهری (راه‌آهن و انبارهای نفتی)، افزایش فضای باز و گسستگی شهری، ناکارآمدی طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌های ساخت‌وسازها، تسلط وسایل حمل‌ونقل خصوصی، رشد جمعیت، استفاده ناکارآمد از زمین‌های شهری، افزایش مهاجرت‌های روستا-شهری، تفرق سیاسی و فقدان یکپارچگی در نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری و افتراق کاربری‌های اراضی کلیدی‌ترین پیشران‌های اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر بودند.

نتیجه‌گیری: الگوی پراکندگی پیشران‌های اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر نشان از وضعیت یک سیستم ناپایدار دارد.

کلیدواژگان: تحلیل ساختاری، اقتصاد نفتی، شهرهای استخراجی، تحولات فضایی، بندر ماهشهر

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۱
*نویسنده مسئول: azadeharbabi@gmail.com

مقدمه

پیدایش شهر و شرایطی که باعث به‌وجودآمدن آن شد، یکی از پراهمیت‌ترین دوره‌های تاریخ بشر است [Bertolini *et al.,* 2006]. به عقیده *پل بروك*، پیدایش شهر و شهرنشینی دارای همان اهمیتی است که وقوع انقلاب صنعتی، چرا که اگر شهر در دوره‌های دور به وجود نیامده بود، انقلاب صنعتی به احتمال قوی تحقق نمی‌یافت [Mombeni & Kalantari, 2020]. بدین گونه است که *بروك*، شکل‌گیری شهر را مقدم بر صنعتی‌شدن می‌داند. در دوره معاصر، صنعت و به ویژه صنعت نفت، در رشد جمعیت و شکل‌گیری فضاهای شهرهای صنعتی و مدرن بسیار حیاتی بوده است [Tan *et al.,* 2016]. نفت و درآمدهای ناشی از آن در صدسال اخیر، تاثیری مهم و انکارنشدنی بر همه تحولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی داشته است [Pilvar *et al.,* 2013]. به عبارت دیگر، ورود صنعت به ویژه صنعت نفت، در جوامع محلی مانند یک کاتالیزور بسیار قوی، تغییرات بسیاری در ساختار اکولوژیکی مناطق دارای نفت، روابط اقتصادی-اجتماعی، شیوه معیشت و سبک زندگی مردم به وجود آورده است [Hejazi *et al.,* 2015]. همراه با ورود صنعت نفت به مناطق نفت‌خیز، ساکنان محلی در کنار درک تمایزهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، پیامدهای زیست‌محیطی، تغییرات معیشتی، سبک زندگی، دگرگونی ارزش‌ها و هنجارها را نیز تجربه کرده‌اند [Farzi & Azkia, 2016]. این شهرها با کشف و بهره‌برداری از منبع فناپذیر نفت متولد می‌شوند و از نظر اقتصادی و اجتماعی به شکوفایی می‌رسند؛ به‌گونه‌ای که در دوران حیات خود سردمدار مدرن‌شدن و نوگرایی می‌شوند و در زمره شهرهای مرفه و پیشرفته زمان خود قرار می‌گیرند [Ghadami *et al.,* 2011]؛ بنابراین ساختار فضایی شهرهای نفتی، بازتاب و برآیندی از اقتصاد نفتی بوده است. از این رو این صنعت، نگرش متفاوت و تغییرات بنیادی را در ساختار و سازمان فضایی- کالبدی آنها به وجود آورده است [Besharatifar *et al.,* 2017].

از آنجا که موضوع فضا و فضای شهری به‌عنوان برونداد فرآیند برنامه‌ریزی محسوب می‌شود، فضا و چگونگی سازمان‌یابی آن نیز از مسایل پرچالشی است که موضوع اختصاصی و کانون توجه علوم جغرافیایی و شهری و مکاتب مختلف فکری آن از دیرباز تاکنون بوده و همواره مفهوم آن در طول تاریخ تفکر اجتماعی و در قالب مکاتب کلاسیک و نو مورد چالش بوده است؛ بنابراین از نظر فلسفی سه دیدگاه عمده در ارتباط با فضا شامل موضع مطلق یا جوهری، موضع ربطی یا نسبی و موضع معرفت‌شناختی ارایه شده است. آنچه مسلم است با گذشت زمان و آشکارشدن ضعف قدرت رویکردهای عینی در تبیین فضا توجه به عوامل انسانی-اجتماعی در سازمان‌دهی کالبد و فضا گریزناپذیر می‌شود و فضا دلالت‌های اجتماعی و جامعه‌شناسانه بیشتری می‌یابد [Imani Shamlou *et al.,* 2018]. جان‌مایه «فضای جغرافیایی»، از مفهوم «فضا» جدانشدنی است و از آبشخور اندیشه‌ورزی‌های «فضایی» آب می‌خورد؛ بنابراین آنگاه می‌توان چیستی «فضای جغرافیایی» را به شایستگی روشن ساخت که نخست، در کارزاری از چون‌وچراها، چیستی «فضا» روشن شود. گونه‌های فضااندیشی، با گستردن گستره‌های فلسفی گوناگون پیش پای فضا نواندیشان، زمینه‌ای را فراهم می‌آورد که به فضا و نیز فضای جغرافیایی از چشم‌اندازهای گوناگونی نگریسته شود. فروکاستن «فضا» به چیزی کمتر و کوچکتر از «فضا»، هرچند فهم

فضا را آسان می‌سازد ولی شناختی که از آن پیش رو می‌نهد، شناختی نارسا و نیمه‌کاره خواهد بود. تنها با نگاهی سنجش‌گرایانه (انتقادی) است که می‌توان به‌گونه‌ای از فضا اندیشی دست یافت که نارسایی کمتری داشته باشد [Sadeghi *et al.*, 2015]. با گذر زمان فضاهای شهرها به‌طور مداوم در حال رشد و توسعه هستند و این تحول در ماهیت عناصر نظم فضایی و چیدمان فضایی آنها نیز رخ می‌دهد. به عبارت دیگر تحولات فضای شهرها به روابط مختلف و متقابل تمامی نیروها و عوامل موجود درونی و بیرونی در شهر بستگی دارد [Khazli Viznani *et al.*, 2021]. این عوامل می‌تواند دربرگیرنده نیروی بازار، فعالیت‌ها، زیرساخت‌های شهری و خدمات متعدد باشد که همواره ارتباطی پیچیده و متقابل داشته است [Hosseini *et al.*, 2019]. این فضاها تحت تاثیر عواملی چون شرایط طبیعی و اقلیمی، نیروهای اقتصادی و مالی، نیروهای سیاسی و مدیریتی و نیروهای اجتماعی و فرهنگی دچار تحول و تطور می‌شوند [Shieh *et al.*, 2017]. نیروهای اجتماعی و فرهنگی مجموعه موازین و هنجارهای نهادین جامعه است که به‌واسطه ارزش‌ها از قدرت و نیروی لازم برای به هنجارکردن مردم برخوردار است [Njad Ebrahimi *et al.*, 2018]. فرآیندهای عمومی شهری تاثیرگذار بر تغییرات ساختار کالبدی- فضایی و فرم شهری در مقیاس زمانی در قالب سه گروه فرآیندهای آهسته (طی دهه‌ها یا قرها)، فرآیندهای متوسط (کمتر از ده سال) و فرآیندهای سریع (روزانه یا سریع‌تر) قابل بیان هستند. تغییر پارادایم‌های فنی- اقتصادی از جمله تغییرات ساختاری در اقتصاد جهانی، تغییرات جمعیتی و معرفی تکنولوژی‌های جدید در بازه‌های زمانی آهسته، چرخه‌های توسعه شهری، چرخه‌های تجاری و مکان‌یابی صنایع در بازه‌های زمانی متوسط و جریان‌های ارتباطی و یا الگوهای سفر در قالب فرآیندهای سریع روی می‌دهند [Khazli Viznani *et al.*, 2021].

امروزه استراتژی‌های نئولیبرالی در شهرها ریشه دوانده و بیشتر شهرها با سازوکارهای نظام سرمایه‌داری آمیخته شده‌اند [Imani Shamlou *et al.*, 2016]. این امر موجب شده است تا فضاهای شهری بیشتر در راستای نیروهای سیاسی و اقتصادی بازتولید شوند که محلی برای تسهیل روابط سرمایه‌داری باشد. از این رو تولید فضا، پدیده‌ای در راستای تحکیم روابط انباشت، گردش و سود، برای تسهیل روابط سرمایه‌داری است [Heidari *et al.*, 2021]. برنامه‌ریزی اقتصادی مبتنی بر نفت یکی از عوامل اساسی است که مکانیزم‌ها و مناسبات اقتصادی و کالبدی شهری را متاثر می‌سازد. این شیوه مدیریت فضا ممکن است به افزایش فعالیت‌های سوداگرانه، عدم تخصیص بهینه منابع و بی‌توجهی به ابعاد اجتماعی-فرهنگی و نگاه صرفاً کالبدی و کارکردگرایانه به فضای شهری و مورفولوژی حاصل از آن منجر شود [Jafari Pabandi *et al.*, 2022]. در این راستا، نفت شهرها با اکتشاف و بهره‌برداری از منابع آنها متولد شده و فرآیند رشد و توسعه خود را آغاز کرده‌اند. رشدی وابسته به نفت همراه با اقتصادی تک‌بعدی که با تکیه بر آن، به شهری مدرن و پررونق تبدیل شده‌اند [Ghadami *et al.*, 2011]. از جمله ویژگی‌های این نوع شهرها می‌توان به تمرکز بالای فعالیت‌های صنعتی و معدنی مرتبط با اکتشاف، استخراج، پالایش، فرآوری و صدور منابع زیرزمینی، خطر کاهش و اتمام منابع غیرقابل تجدید، آلودگی‌های بالای زیست‌محیطی، تولید بالای پسماندهای صنعتی و خانگی، وجود فرصت‌های بی‌نظیر اقتصادی و ایجاد اشتغال گسترده، مهاجرپذیری بالا، تغییرات گسترده کاربری‌های زمین، گسترش کالبدی شهر و مسایل اجتماعی ناشی از مهاجرت‌های شغلی، دوگانگی‌های فرهنگی و شیوع و گسترش انواع آسیب‌های اجتماعی و غیره اشاره کرد. این نوع ویژگی‌ها، شهرهای استخراجی را از دیگر شهرها کاملاً متمایز و متفاوت می‌سازد [Mokhtari Malekabadi *et al.*, 2021].

سرمایه‌داری از یک سو به تولید فضای نابرابر منجر می‌شود و از سوی دیگر، به واسطه انحصار فناوری‌های پیشرفته، قیمت کالاها را کاهش می‌دهد که موجب انحصار بازار، سود بیشتر و در نتیجه موجب نابودی فضاهای بومی و سنتی و عمدتاً با فناوری ساده‌تر می‌شود [Aghaei *et al.*, 2020]. همچنین تولید فضای سرمایه‌داری تنها امری اقتصادی نیست و بی‌شک جنسی و نژادی نیز محسوب می‌شود که از این راه، سبب نابرابری جنسیتی و نژادی و تقسیم جوامع به گروه‌ها، طبقات و اقشار مختلف می‌شود [Heidari *et al.*, 2021].

بندر ماهشهر به عنوان یکی از شهرهای استان خوزستان تحت تاثیرات تحولات فضایی ناشی از میادین نفتی قرار دارد. گسترش کالبدی-فضایی بندر ماهشهر در مدتی کوتاه متاثر از استقرار حجم زیادی از صنایع و پتروشیمی‌ها سبب مهاجرپذیری و گسترش ساخت‌وسازهای بی‌سابقه‌ای شد. برنامه‌ریزی و مدیریت شهری مبتنی بر نفت، مکانیزم‌ها و مناسبت‌های اقتصادی و کالبدی شهر را متاثر ساخته است. این نحوه مدیریت فضا به افزایش فعالیت‌های سوداگرانه، عدم تخصیص بهینه منابع و بی‌توجهی به ابعاد اجتماعی-فرهنگی و نگاه صرفاً کالبدی و کارکردگرایانه به فضای شهری و شکل‌گیری بی‌نظم و خودبه‌خودی بافت‌های شهر در کنار محلات برنامه‌ریزی‌شده و طراحی‌شده شرکتی انجامیده و سبب دوگانگی‌هایی در کل ساختار فضایی شهر شده است که در آینده نه‌چندان دور مشکلات جدی و بی‌شماری را در پی خواهد داشت. بنابراین مطالعه دقیق و شناخت همه‌جانبه عوامل مؤثر در تحولات فضایی آینده بندر ماهشهر برای برنامه‌ریزی و هدایت آینده‌نگرانه توسعه آن ضروری است. در همسویی با چنین هدف و ضرورتی، این مقاله با هدف خوانش پیشران‌های اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر انجام شد.

روش‌شناسی

این مطالعه توصیفی-تحلیلی براساس روش‌های جدید آینده‌پژوهی تبیینی در سال ۱۴۰۰ در بندر ماهشهر به انجام رسید. بندر ماهشهر در استان خوزستان در طول جغرافیایی ۴۹ درجه و ۱۳ دقیقه و عرض

جغرافیایی ۳۰ درجه و ۳۳ دقیقه واقع شده و از شمال به اهواز، از غرب به آبادان و خرمشهر، از شرق به هندیجان و بهبهان و از جنوب به خلیج‌فارس ختم می‌شود. این شهر در ۱۸کیلومتری بندر امام خمینی، ۹۵کیلومتری آبادان و ۱۱۰کیلومتری اهواز قرار دارد [Raees Ghanavati *et al*., 2022]. جمعیت بندر ماهشهر از ۱۵۶۹۴ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۱۶۲۷۹۷ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است [Iran Statistics Center, 2015]. ماهشهر یک شهر صنعتی است به همین دلیل از دیرباز مانند سایر شهرهای صنعتی و دارای کار، از اقشار و گروه‌های مختلف تشکیل شده و بسیاری از مردم از شهرهای مجاور و غیرمجاور برای اشتغال به این شهر آمده و بیشتر آنان نیز در این شهر سکونت گزیده‌اند.

در مرحله اول، ۴۰ پیشران در قالب ۵ بُعد با استفاده از روش مطالعات اسنادی استخراج شد (جدول ۱).

جدول ۱) پیشران‌های اولیه اقتصاد نفتی تأثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر

ابعاد کلی	ابعاد فرعی
اقتصادی	Var01. بیکاری، Var02. افزایش شکاف درآمدی بین شهر و حومه، Var03. ارزان بودن قیمت زمین و مسکن در حاشیه شهر، Var04. افزایش فعالیت‌های بورس‌بازی و سوداگری زمین تحت تأثیر رانت، Var05. تورم و افزایش هزینه‌های زندگی، Var06. تنوع زیاد ظرفیت-های مالی، Var07. کمک‌های دولتی به ساخت بزرگراه
اجتماعی	Var08. رشد جمعیت، Var09. افزایش مهاجرت‌های روستا-شهری، Var10. جدایی گزینی اجتماعی، Var11. افزایش هزینه‌های زندگی شهری، Var12. افزایش رشد جمعیت ناشی از مهاجرپذیری، Var13. کاهش تراکم جمعیت شهری،Var14. افزایش واحدهای مسکونی در پی نیاز جمعیت واردشده، Var15. کاهش بعد خانوار، Var16. ضعف مهارت‌های شغلی، Var17. کاهش حس تعلق مکانی، Var18. کاهش امنیت و ایمنی
زیست محیطی	Var19. افزایش آلودگی محیطی (هوا، آب، خاک و ...)، Var20. افزایش آلودگی‌های صوتی، Var21. تشکیل جزایر حرارتی، Var22. رشد آلودگی‌های منابع آب‌وخاک و اکوسیستم دریایی، Var23. رشد بیماری‌های پوستی و تنفسی، Var24. از بین رفتن اراضی کشاورزی و باغ‌ها، Var25. درخطر افتادن زیستگاه‌های جانوری و گیاهی، Var26. فقدان تنوع زیستی، Var27. کاهش جذابیت چشم‌اندازها
کالبدی	Var28. افتراق کاربری‌های اراضی، Var29. مالکیت غیرمتمرکز زمین و برنامه‌ریزی کاربری اراضی، Var30. افزایش فضای باز و گسستگی شهری،Var31. تسلط وسایل حمل‌ونقل خصوصی، Var32. استفاده ناکارآمد از زمین‌های شهری، Var33. توسعه نواری شکل و پراکنده تجاری، Var34. فقدان مسکن استطاعت پذیر، Var35. وجود کاربری‌های ناسازگار درون‌شهری (راه‌آهن و انبارهای نفتی)
نهادی	Var36. ناکارآمدی طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌های ساخت‌وسازها، Var37. تفرق سیاسی و فقدان یکپارچگی در نظام تصمیم سازی و تصمیم‌گیری، Var38. افتراق حاکمیت بر کاربری‌های اراضی، Var39. ادغام آبادی‌ها و شهرهای پیرامونی، Var40. افزایش مالیات املاک

این پیشران‌ها با استفاده از نظرات کارشناسی بر پایه روش دلفی [Sarvari, 2019] مورد ارزیابی و سنجش قرار گرفت. نمونه‌گیری به روش نمونه‌گیری قضاوتی یا هدفمند انجام شد. معیارهای انتخاب نمونه‌ها شامل تسلط نظری، تجربه عملی، تمایل و توانایی مشارکت در پژوهش و دسترسی به آنان بود و در تعیین تعداد نمونه‌های مورد مطالعه، کسب اطمینان از جامعیت دیدگاه‌ها ملاک بوده است. با توجه به معیارهای فوق، ۲۰ نفر از متخصصان شاغل در مراکز دانشگاهی و پژوهشی، برای شرکت در این پژوهش انتخاب شدند. پس از انتخاب نمونه‌ها، لیست پیشران‌های موثر بر تحولات فضایی در اختیار آنها قرار داده شد تا به امتیازدهی عوامل براساس طیف ۷گزینه‌ای بپردازند.

به‌منظور تایید روایی پرسش‌نامه، از روایی محتوایی در ارتباط با انتخاب یکی از سه گزینه «ضروری»، «مفید اما نه ضروری» یا «غیر لازم» توسط نمونه‌ها استفاده شد. با توجه به رابطه درون جدول روایی محتوایی محاسبه‌شده و سطح معنی‌داری ($p<0/05$) حداقل مقدار برای هر آیتم برای قبول آن آیتم به دست آمد. برای تعیین پایایی پرسش‌نامه، از ضریب آلفای کرونباخ جهت ثبات درونی سوالات استفاده شد که ضرایب آلفای کرونباخ تمام مولفه‌ها بالاتر از ۰/۷ بود.

با توجه به امتیازات حاصل از نظر خبرگان، پیشران‌ها به روش تحلیل اثرات متقابل ساختاری در نرم‌افزار MICMAC بررسی شدند و پلان تاثیرگذاری و تاثیرپذیری رسم شد. تقسیم‌بندی پیشران‌ها در این پلان به شرح زیر است:

پیشران‌های تاثیرگذار: این دسته کلیدی‌ترین پیشران‌ها یا پیشران‌های دارای اهمیت راهبردی در تحولات فضایی هستند. این پیشران‌ها بیشترین تاثیرگذاری و کمترین تاثیرپذیری را دارند و به عنوان بحرانی‌ترین پیشران‌ها، وضعیت کلان و تغییرات سیستم به عملکرد آنها وابسته است. پیشران‌های تاثیرگذار ورودی سیستم محسوب می‌شوند و توسط سیستم قابل‌کنترل نیستند؛ زیرا خارج از سیستم قرار دارند و به‌صورت پیشران‌های باثبات عمل می‌کنند.

پیشران‌های دووجهی: هم‌زمان به صورت تاثیرپذیر و تاثیرگذار عمل می‌کنند. هرگونه تغییر و تحول این پیشران‌ها می‌تواند پایداری سیستم را تحت‌الشعاع قرار دهد. این نیروها خود به دو دسته پیشران‌های ریسک (ظرفیت بسیار بالایی برای تبدیل‌شدن به بازیگران کلیدی در سیستم دارد) و پیشران‌های هدف (بیش از آنکه تأثیرگذار باشند، تأثیرپذیر هستند و با دست‌کاری این پیشران می‌توان به تغییرات و تکامل سیستم در جهت مورد نظر دست یافت).

پیشران‌های تأثیرپذیر: با تاثیرگذاری پایین و تاثیرپذیری بسیار بالا، به تکامل پیشران‌های تاثیرگذار و دووجهی بسیار حساس هستند. این پیشران‌ها خروجی سیستم به شمار می‌روند.

پیشران‌های مستقل: از سایر پیشران‌های سیستم تاثیر چندانی نمی‌پذیرند و بر آنها نیز تاثیر کمی دارند یا بی‌تاثیر هستند. آنها ارتباط کمی با سیستم دارند، زیرا نه باعث توقف پیشران اصلی و نه باعث تکامل و پیشرفت یک پیشران در سیستم می‌شوند.

یافته‌ها

الگوی پراکندگی پیشران‌های اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر به طور کلی بیانگر وضعیت یک سیستم ناپایدار بود. به جز چند پیشران که دارای اثرگذاری بالا بودند، بقیه پیشران‌ها با وضعیت تقریباً مشابهی در اطراف محور قطری استقرار یافتند (شکل ۱). خوشه‌بندی این پیشران‌ها در جدول ۲ ارایه شده است.

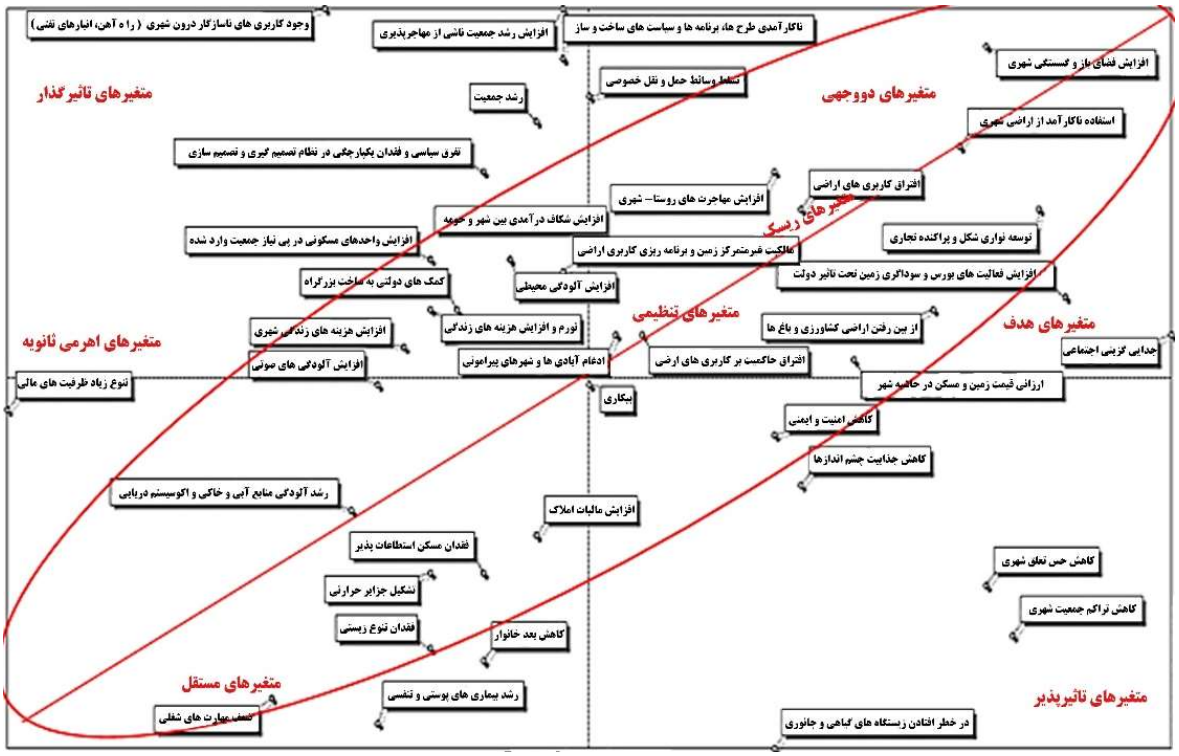

شکل ۱) پراکندگی پیشران‌های اقتصاد نفتی تأثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر در پلان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری

جدول ۲) خوشه‌بندی پیشران‌های اقتصاد نفتی موثر در تحولات فضایی بندر ماهشهر بر اساس تحلیل در نرم‌افزار MICMAC

خوشه	پیشران
تأثیرگذار	کمک‌های دولتی به ساخت بزرگراه، تورم و افزایش هزینه‌های زندگی، افزایش هزینه‌های زندگی شهری، افزایش واحدهای مسکونی در پی نیاز جمعیت واردشده، رشد جمعیت، افزایش رشد جمعیت ناشی از مهاجرپذیری، افزایش آلودگی محیطی (هوا، آب، خاک و ...)، مالکیت غیرمتمرکز زمین و برنامه‌ریزی کاربری اراضی، وجود کاربری‌های ناسازگار درون‌شهری (راه‌آهن و انبارهای نفتی)، تفرق سیاسی و فقدان یکپارچگی در نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری و ناکارآمدی طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌های ساخت‌وسازها
دووجهی	افزایش شکاف درآمدی بین شهر و حومه، ارزان بودن قیمت زمین و مسکن در حاشیه شهر، افزایش فعالیت‌های بورس‌بازی و سوداگری زمین تحت تأثیر رانت، افزایش مهاجرت‌های روستا-شهری، جدایی گزینی اجتماعی، از بین رفتن اراضی کشاورزی و باغ‌ها، تسلط وسایل حمل‌ونقل خصوصی، افتراق کاربری-های اراضی، توسعه نواری شکل و پراکنده تجاری، استفاده ناکارآمد از زمین‌های شهری، افزایش فضای باز و گسستگی شهری، افتراق حاکمیت بر کاربری-های اراضی و ادغام آبادی‌ها و شهرهای پیرامونی
تنظیمی	بیکاری و ادغام آبادی‌ها و شهرهای پیرامونی
تأثیرپذیر	کاهش تراکم جمعیت شهری، کاهش حس تعلق مکانی، کاهش امنیت و ایمنی، درخطر افتادن زیستگاه‌های جانوری و گیاهی، کاهش جذابیت چشم-اندازها
مستقل	ضعف مهارت‌های شغلی، کاهش بعد خانوار، رشد بیماری‌های پوستی و تنفسی، فقدان تنوع زیستی، تشکیل جزایر حرارتی، رشد آلودگی‌های منابع آب‌وخاک و اکوسیستم دریایی، فقدان مسکن استطاعت پذیر و افزایش مالیات املاک
هدف	جدایی گزینی اجتماعی
ریسک	استفاده ناکارآمد از زمین‌های شهری

ماتریس این پژوهش براساس پیشران‌های آماری با ۲ بار چرخش از مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰٪ و درجه پرشدگی ۹۷/۵۰٪ برخوردار بود. از مجموع ۱۵۶۰ رابطه قابل ارزیابی در ماتریس، ۶۱۳ رابطه با مقدار یک (دارای تأثیر ضعیف)، ۶۰۰ رابطه با مقدار ۲ (دارای رابطه نسبتاً قوی) و ۳۴۷ رابطه با مقدار ۳ (دارای رابطه قوی) ارزیابی شد. از این میان و با توجه به میزان تاثیرگذاری مستقیم، ۱۰ پیشران کلیدی اقتصاد نفتی با تاثیرگذاری بالا و تاثیرپذیری اندک در تحولات فضایی بندر ماهشهر مشخص شد (جدول ۳).

جدول ۳) پیشران‌های کلیدی اقتصاد نفتی در تحولات فضایی بندر ماهشهر

رتبه	پیشران	تأثیرگذاری مستقیم	بعد
۱	افزایش رشد جمعیت ناشی از مهاجرپذیری	۳۴۶	اجتماعی
۲	وجود کاربری‌های ناسازگار درون‌شهری (راه‌آهن و انبارهای نفتی)	۳۴۶	کالبدی
۳	افزایش فضای باز و گسستگی شهری	۳۳۶	کالبدی
۴	ناکارآمدی طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌های ساخت‌وسازها	۳۳۲	نهادی
۵	تسلط وسایل حمل‌ونقل خصوصی	۳۲۲	کالبدی
۶	رشد جمعیت	۳۱۵	اجتماعی
۷	استفاده ناکارآمد از زمین‌های شهری	۳۰۸	کالبدی
۸	افزایش مهاجرت‌های روستا- شهری	۳۰۱	اجتماعی
۹	تفرق سیاسی و فقدان یکپارچگی در نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری	۳۰۱	نهادی
۱۰	افتراق کاربری‌های اراضی	۲۹۰	کالبدی

بحث

هدف این مطالعه، شناسایی و خوشه‌بندی عوامل و نیروهای پیشران اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر بود. مطالعات حاکی از آن بوده که بندر ماهشهر به دلیل نزدیکی به میادین نفتی آبادان، امیدیه و گچساران، به‌عنوان یک پارادوکس توسعه عمل کرده و متحمل پیامدها و تحولات فضایی عمیق و گسترده شده است. در مجموع، از آنجا که بروز تحولات فضایی در بخش‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فضایی کالبدی و شکل‌گیری کارکردهای جدید در بندر ماهشهر به صورت خودجوش و فاقد هرگونه حرکت برنامه‌ریزی‌شده بوده است، آثار و پیامدهای نامطلوبی هم بر خود شهر و هم بر نواحی اطراف بر جای گذاشته که به همین دلیل پیشنهاد کنترل و هدایت تحولات، پراکنده‌رویی و شکل‌گیری بافت‌های حاشیه‌ای در نواحی اطراف این شهر در راستای توسعه یکپارچه و پایدار نواحی شهری و روستایی از طریق تهیه و اجرای طرح‌های ساماندهی ضروری است. با جمع‌بندی موارد یاد شده می‌توان چنین نتیجه گرفت که امروزه شهرهای استخراجی، مهم‌ترین واحدهای فضایی فعالیت‌های اقتصادی اجتماعی و نیز منشا مناسبات اقتصاد سیاسی فضا هستند. شهرها قلمروهای پیوسته و گسسته گسترده‌ای به وجود آورده و به محورهای گردش توسعه به دور خود بدل شده‌اند [Imani shamlou *et al.*, 2018]؛ ساختار و سازمان فضایی شهرها و نیز بندر ماهشهر، مدام در حال تحول هستند. به طوری که فضای تولیدشده و تحولات فضایی بندر ماهشهر با درآمدهای نفتی در ارتباط است. از سویی با افزایش درآمدهای نفتی، در اثر افزایش نقدینگی، تورم در بخش زمین و مسکن به علت عرضه محدودشان پدیدار می‌شود و به مرور به شکاف اجتماعی و طبقاتی دامن می‌زند و فضا نیز به عنوان آینه تمام نمای روابط اجتماعی این شکاف را در خود متبلور می‌کند و منجر به شکاف فضایی و نهایتاً جدایی گزینی طبقاتی بین قشر فقیر و غنی می‌شود و در نهایت این مستندات می‌تواند تاییدی باشد بر این نکته که ساختار و سازمان فضایی بندر ماهشهر باید براساس ادبیات متفاوتی همچون اقتصاد سیاسی فضا مطالعه شود و رویکردهای تک‌وجهی، به‌تنهایی قابلیت تبیین این وضعیت را نخواهند داشت. مطابق با این یافته‌ها، *ایمانی شاملو* و همکاران [Imani Shamlou *et al.*, 2018] اذعان نموده‌اند که درآمدهای نفتی به صورت مستقیم بر تحولات فضا و فعالیت‌های ساختمانی در کلان شهرهای تهران و تبریز تاثیرگذار بوده است. بنا به تحقیق *خیرالدین* و همکاران [Kheiroldin *et al.*, 2013] تمرکز و قطب‌بندی‌شدن اقدامات شهری در محورهای توسعه ای کلان شهرها نه تنها محرکی در جهت رشد شتابان شهری بوده بلکه قوت بخش اهداف سوداگرانه است که علاوه بر تامین اهداف سوداگرانه، منجر به پراکنش نامتعادل خدمات شهری و به تبع آن تحوالت فضایی نامتعادل کلان شهرها شده و به شکاف فضایی در سطح آن دامن زده است.

کاربست پیشران‌های ارایه شده در این مطالعه، به‌عنوان بسترساز و راهنمای تدوین هر برنامه راهبردی در جهت توسعه این شهر، بسیار اهمیت دارد. نتایج این مطالعه، نشان می‌دهد الگوی کلی پراکندگی پیشران‌های توسعه از نظر تحلیل اثرات متقابل، در مجموع بیانگر وضعیت یک سیستم محیطی ناپایدار است که در آن پیشران‌های توسعه از نظر اثرگذاری و اثرپذیری، حالت پیچیده و بینابین دارد. منطبق با این یافته، *یوسفی* و همکاران در مطالعه‌ای بیان کرده که کنترل اقتصاد در کاهش نابرابری‌های فضایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است [Yusefi *et al.*, 2020].

وضعیت خوشه‌بندی پیشران‌ها، گویای تمرکز خوشه‌ای در پیشران‌های دووجهی و تاثیرگذار است. از میان ۴۰ پیشران بررسی‌شده در این تحقیق، ۱۰ متغیر کلیدی اقتصاد نفتی مؤثر بر وضعیت تحولات فضایی بندر ماهشهر انتخاب شده است. افزایش رشد جمعیت ناشی از مهاجرپذیری، وجود کاربری‌های ناسازگار درون‌شهری (راه‌آهن و انبارهای نفتی)، افزایش فضای باز و گسستگی شهری، ناکارآمدی طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌های ساخت‌وسازها، تسلط وسایل حمل‌ونقل خصوصی، رشد جمعیت، استفاده ناکارآمد از زمین‌های شهری، افزایش مهاجرت‌های روستا شهری، تفرق سیاسی و فقدان یکپارچگی در نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری و افتراق کاربری‌های اراضی، پیشران‌های کلیدی اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر هستند. این نیروها از نظر عملکرد سیستمی نقش تاثیرگذاری بالا و تاثیرپذیری اندک را در محیط سیستم با هدف تحولات فضایی بندر ماهشهر و پسکرانه آن ایفا می‌کنند. در نتیجه، موثرترین و کلیدی‌ترین پیشران‌ها محسوب می‌شوند و تحولات فضایی این شهر بیشتر به عملکرد آنها وابسته است.

یکی از عوامل اقتصاد نفتی تاثیرگذار بر تحولات فضایی، ازدیاد جمعیت ناشی از مهاجرپذیری است که تبعا به دلیل افزایش موقعیت شغلی در این گونه شهرها روی می‌دهد. در واقع، افزایش جمعیت بر سایر عوامل از جمله رشد جمعیت، تسلط وسائط حمل‌ونقل خصوصی به دلیل عدم کفایت حمل‌ونقل عمومی و ایجاد کاربری‌های ناسازگار تاثیرگذار است. در این راستا، با عنایت به

یکپارچگی ساختاری کارکردی نظام‌های فضایی، دگرگونی در یکی از اجزای ساختاری بر پایه ارتباط نظام‌مند بر سایر اجزا تاثیر گذاشته و زمینه دگرگونی را در کل نظام فراهم می‌سازد. در این زمینه، *صادق‌زاده* [Sadeghzadeh, 2002] بر اهمیت مهاجرت جمعیت در تحولات فضایی نابسمان در شهرها تاکید کرده است. پیش‌برنده‌های پیشران اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر در همه ابعاد شهری پراکنده است. موثرترین پیشران‌های کلیدی موثر شناسایی‌شده از جنس کالبدی، ۶ پیشران استراتژیک یعنی وجود کاربری‌های ناسازگار درون‌شهری (راه‌آهن و انبارهای نفتی)، افزایش فضای باز و گسستگی شهری، تسلط وسایل حمل‌ونقل خصوصی، استفاده ناکارآمد از زمین‌های شهری، افتراق کاربری‌های اراضی و توسعه نواری شکل و پراکنده تجاری است.

نتیجه‌گیری

پراکندگی پیشران‌های اقتصاد نفتی تاثیرگذار در تحولات فضایی بندر ماهشهر وضعیت ناپایداری پیش‌بینی می‌کند. از آنجا که بروز تحولات فضایی در بخش‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فضایی-کالبدی و شکل‌گیری کارکردهای جدید در بندر ماهشهر به صورت خودجوش و فاقد هرگونه حرکت برنامه‌ریزی‌شده است، آثار و پیامدهای نامطلوبی بر شهر و نواحی اطراف آن بر جای خواهد گذاشت.

تشکر و قدردانی: بدین وسیله از تمام کسانی که ما را در انجام این پژوهش یاری رساندند، تشکر و قدردانی می‌نماییم.

تاییدیه اخلاقی: موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع: موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

سهم نویسندگان: آرش قاسم‌پور (نویسنده اول)، پژوهشگر اصلی (۴۰٪)؛ آزاده اربابی سبزواری (نویسنده دوم)، روش‌شناس (۱۵٪)؛ ناصر عبادتی (نویسنده سوم)، نگارنده مقدمه (۱۵٪)؛ فاطمه ادیبی سعدی‌نژاد (نویسنده چهارم)، تحلیلگر داده (۱۵٪)؛ مریم رستم‌پیشه (نویسنده پنجم)، نگارنده بحث (۱۵٪)

منابع مالی: این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم و مشاوره نویسندگان چهارم و پنجم در گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسلامشهر است و پشتیبان مالی ندارد.

منابع

- Aghaei P, Tavakolinia J, Kalantari M, Fanni Z (2020). Production and reproduction of space in the second cycle of capital accumulation: A critique of everyday life in lived space. Bagh-e Nazar. 16(80):29-40. [Persian]
- Bertolini M, Braglia M, Carmignani G (2006). Application of the AHP methodology in making a proposal for a public work contract. International Journal of Project Management. 24(5):422-430.
- Besharatifar S, Ghaderi E, Pishgahifard Z (2017). The study of the effects of the oil industry on the spatial structure of the city (Case study: Abadan). Human Geography Research Quarterly. 49(3):657-673. [Persian]
- Farzi S, Azkia M (2016). Sociological analysis of oil industry consequences on the social, economic and cultural development from oil-rich regions inhabitants' perspectives: A case study of the Darkhovein oil field indigenous. Journal of Community Development (Rural and Urban Communities). 8(2):221-244. [Persian]
- Ghadami M, Meshkini A, Pajoohan M, Pakdoost N (2011). Strategy formulation for sustainable development of oil-based cities using SWOT method, iea analysis and QSPM matrix. Journal of Spatial Planning (Modares Human Sciences). 15(3):39-58. [Persian]
- Heidari MT, Rashidi Ebrahim Hesari A, Ranjbarnia B, Rahmani M (2021). Explaining the drivers of oil economy and its effects on the quality of livablity of local communities in extracted cities (Case study: Behbahan). Journal of Geographical Urban Planning Research. 8(4):737-760. [Persian]
- Hejazi N, Fazel R, Vahida F (2015). Impacts of economic development of assaluyeh on quality of life (By industrial development aprroach). Journal: The Socio- Cultural Strategy. 4(1):87-113. [Persian]
- Hosseini A, Poorahmad A, Ziari K (2019). Analysis of urban spatial structure with emphasis on the demographic dimension of the morphological approach of multicore city (Case study: Tehran). Journal of Geographical Planning of Space. 8(30):19-38. [Persian]
- Imani Shamlou J, Pourjafar MR, Rafieian M (2018). role of oil-based economic components in spatial transformations Of Tehran and Tabriz metropolises. Political Organizing of Space. 1(1):1-9. [Persian]
- Imani Shamlou J, Rafieian M, Dadashpour H (2016). Urban speculation and segregation (Analysis of spatial evolution of tehran metropolis in the context of oil-based economy). Journal of Geopolitics. 12(41):104-135. [Persian]
- Iran Statistics Center [Internet]. The results of the general population and housing census of Bandar Mahshahr City (2015). Tehran: Publications of the Directorate of Public Relations and International Cooperation [Cited 2021, 14 July]. Available from: https://amar.org.ir/. [Persian]
- Jafari Pabandi MH, Darskhan R, Mousavi M (2022). Structural-functional analysis of urban morphology under the influence of rents from the oil economy (Case study: Zanjan city). Research And Urban Planning. 12(47):203-218. [Persian]
- Khazli Viznani S, AliAkbari E, Adibi Saadinejad F, Judaki H, Tavakolnia J (2021). Structural analysis of the driving force the spatial developments of the southwest of the metropolis of Tehran (Case study: Islamshahr city). Journal of Regional Planning. 11(42):220-237. [Persian]
- Kheiroldin R, Taghvaee AA, Imani shamlou J (2013). Analyzing the spatial evolution of large cities in relation to price changes oil in Iran (Study sample: Tabriz city). Journal of Iranian architecture and urbanism. 4(2):17-36. [Persian]
- Mokhtari Malekabadi R, Marsousi N, Hosseini A, Gholami M (2021). Assessing social-culyural sustainability in the extractive cities (Case: Extractive city Asalooyeh). Research and Urban Planning. 5(19):91-110. [Persian]
- Nejad Ebrahimi A, Farshchian A, Khoshrokh P (2018). Investigating the theoretical framework of the urban space and the effects of existing forces in the formation of the city (With an aesthetic perspective). Journal of Green Architecture. 3(9):69-61. [Persian]
- Pilvar M, Rafiee H, Abbasian Z (2013). Relationship between social welfare in iran and oil revenues during

1374-1388. Social Welfare Quarterly. 13(49):57-87. [Persian]
- Raees Ghanavati K, Shamsoddini A, Heidari AA (2022). explaining the key drivers affecting the sustainable development of Mahshahr port city based on futures research approach. Spatial Planning. 26(1):173-199. [Persian]
- Sadeghi M, Javan J, Rahnama MR (2015). What is the geographical space? A thinking on the nature of the geographical space from the perspective of hermeneutic phenomenology. Journal of Arid Regions Geographic Studies. 5(19):12-28. [Persian]
- Sarvari H (2019). Prioritizing the effective urban space qualities in providing investors expectations, using Delphi technique. case study: Central district of Mashhad city. Geographical Researches. 34(1):21-27. [Persian]
- Shieh E, Behzadfar M, Namdarian AA (2017). Theoretical framework codification for urban scape using the production of space theory and influential forces on scape. Motaleate Shahri. 6(24):81-94. [Persian]
- Sadeghzadeh M (2002). Investigating the trend of population increase and its role in spatial changes and urban bottlenecks in Zahedan [Dissertation]. Sistan and Balouchestan: Sistan and Balouchestan University.
- Mombeni I, Kalantari A (2020). Experience stability-instability in an oil city (Study of Abadan urban experience). Quarterly Journal of Social Development. 15(2):211-246. [Persian]
- Tan J, Zhang P, Lo K, Li J, Liu S (2016). The urban transition performance of resource-based cities in northeast China. Journal of Sustainability. 8(10):1-17.
- Yusefi S, Rafieian M, Taghavaea AA (2020). Spatial analysis of the impacts economic and physical capacities of triple areas have on violations of construction, Qazvin city. Geographical Urban Planning Resesrach. 7(4):655-676. [Persian]